

Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik: Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov

Unity in Language, Thought, and Act: Hasan Zerdabi, İsmail
Gaspıralı and Alimerdan Topçubaşov

Saffet AKKAYA*

Haleddin İBRAHİMLİ**

Öz: 20'nci yüzyılın ikinci yarısında itibaren Rus Çarlığı'nın egemenliği altındaki Türklerin yaşadığı bölgelerde birbiri ardına yeni gazeteler yayınlanmaya başlamış ve hızla yayılmıştır. Bu faaliyetin hemen ardından yine aynı bölgelerde derslerin yeni yöntemle verildiği "Usul-i Cedit" okulları açılmaya başlanmıştır. Elde edilen başarı ve uygun şartların yaratılmasına bağlı olarak bu iki faaliyeti siyasi örgütlenme ve buna bağlı olarak siyasi hareketlerin yayılması takip etmiştir. Bu çalışmada, Rusya sınırları içinde yaşayan Türk dilli halklar arasında milli özgürlük ve aydınlanma hareketinin gelişmesine büyük katkı sağlayan ve basın, modern okulların ve siyasi hareketlerin oluşmasına öncülük yapan Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov'un düşünce ve eylemleri ele alınmış, "Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik" formülünün uygulamaya geçiş süreci incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Usul-i Cedit, Okul, Basın, Aydınlanma, Siyasi Hareket.

Abstract: From the second half of the 20th century, new newspapers were published in the regions where the Turks lived under the Russian Tsarist Rule. Immediately after this activity, Usul-i Cedit/Modern Method schools where courses were given with the new method were started to be opened. Based on the success achieved and the creation of appropriate conditions, these two activities were followed by the political organization and the extension of the political movements accordingly. In this study, the thoughts and actions of Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı and Alimerdan Topçubaşov, who contributed to the development of the national liberation and enlightenment movement among the Turkish-language speaking peoples living in Russia and which pioneered the formation of the press, modern schools and political movements were discussed. In this study, the transition process of Language, Idea and Unity in Action! formula, which is mentioned by these three great Turks, has been examined.

Key Words: Usul-i Cedit/Modern Method, School, Press, Enlightenment, Political Movement.

Geliş Tarihi: 14.11.2018

Kabul Tarihi: 26. 12.2018

* Dr. Öğr. Ü., Avrasya Üniversitesi, sakkaya@yahoo.com

** Prof. Dr., Avrasya Üniversitesi, i.khaleddin@gmail.com

GİRİŞ

Rus İmparatorluğu topraklarında yaşayan Müslüman-Türk topluluklarının hürriyet ve bağımsızlıklarına kavuşmaları amacıyla 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren liderliğini Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov'un yaptığı bir aydınlanma hareketi başlamıştır. Bu hareket üç safhadan meydana gelmiştir. İlk safhada, Çarlık Rusya'sının çeşitli bölgelerinde birbiri ardına Türkçe gazeteler yayınlanmaya başlamış ve bunlar Türk dilli halkların yaşadığı coğrafyalarda hızla yayılmıştır. Bu safhayı, 'gazetecilik dönemi' olarak da adlandırmak mümkündür. Zira halkın aydınlanmasında gazetenin çok önemli bir role sahip olduğuna inanan dönemin aydınları, gazetelerin ana dilde yayınlanması durumunda etkisinin daha da artacağını düşünmüşlerdir. Onlara göre, gazeteler halkın bilinçlenmesinin yanında özgürlük, bağımsızlık, milli devlet gibi fikirlerin geniş halk kitlelerine ulaşmasını da sağlıyordu.

Gazeteler, halkın aydınlanmasına ve milli bir amaç etrafında fikir birliği sağlanmasına önemli katkı sağlasa da, bu alandaki sorunun çözümünde yeterli değildi. Arzu edilen sonucun alınabilmesi için halkın eğitilmesi gerekiyordu. Bunun için de modern yöntemle eğitim veren okulların kurulmasına ihtiyaç duyuldu. Çünkü kendi tarihini, kültürünü, ulusal kimliğini bilmeyen bir toplum ile özgürlük ve bağımsızlık gibi ciddi hedeflere ulaşılması mümkün değildi. Özellikle bu alandaki mücadelenin itici gücünü oluşturacak genç kuşakların okuyarak, yazarak, eleştirerek ait oldukları halk için en doğru karara ulaşmaları ve bunu hayata geçirmeleri ancak eğitim kurumu vasıtasıyla sağlanabilirdi. Böylesine çok önemli bir görevin üstesinden ancak modern okullar gelebilirdi. Bu gerçekten hareketle, aydınlanma hareketinin ikinci safhasını oluşturan 'modern okulların açılması' dönemine geçildi ve 19'uncu yüzyılın sonlarına doğru Rusya'da yaşayan Türkler, gazete yayını ile birlikte çağdaş tipte eğitim veren yeni okullar kurdular. Yani gazetecilik hareketinin devamı olarak eğitim hareketi başlatılmış oldu. Bu açıdan bakıldığında gazeteciliğin, eğitimin gelişmesi ve kalkınması için uygun zemin hazırladığı söylenebilir. Diğer bir deyişle, gazetecilik faaliyeti ile kendi kaderine duyarlı hale getirilen toplum, eğitim faaliyeti ile kaderine

nasıl hükmedeceğini öğrenmektedir. Zaten aydınlanma hareketinin önemli hedeflerinden birisi de budur.

Gazete çıkarmak ve okul açmak faaliyetlerinden beklenen, bu sürece tabi olan toplumun ulusal bilince sahip olmasıdır. Ulusal bilince erişmiş, tarihini ve kültürünü tanıyan bir toplum, başka bir halkın egemenliği altında yaşamayı asla kabul etmez. En azından böyle bir yaklaşımı kader olarak görmez. Ulusal özgürlük ve bağımsızlık idealini yaratan ve besleyen bu kültürdür. Dolayısıyla ulusal özgürlük ve bağımsızlık idealine sahip bir halk, bu konudaki nihai hedefine etrafında kenetlendiği siyasi örgütler vasıtasıyla ulaşabilir. Bu yüzden aydınlanma hareketinin üçüncü ve son aşamasını, ‘siyasi örgüt ve buna paralel diğer kurumların kurulması’ faaliyeti oluşturmaktadır. Bu safhanın temel özelliği, daha önceki iki safhada yani basın ve modern okullar vasıtasıyla ulus bilincine sahip olan bir toplumun oluşturduğu siyasi kurumların önderliğinde milli özgürlük ve bağımsızlık mücadelesine başlanmasıdır. Yani, Rusya’da yaşayan Türkler, önce gazeteler ve okullar vasıtasıyla ulusal bilince sahip olmuş, ardından da kurdukları örgütler vasıtasıyla ulusal özgürlük mücadelesini başlatmışlardır.

Bu çalışmada, Türk dünyasının önemli bir parçasını oluşturan Rusya’daki Türkler arasında 19’uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanmaya başlanan aydınlanma hareketi yukarıda özetlenen safhalar çerçevesinde incelenecektir. Bu dönemin üç büyük fikir ve eylem adamı olan Hasan Zerdabi, İsmail Gaspiralı ve Alimerdan Topçubaşov’un önderlik ettiği söz konusu safhalar, sırasıyla gazetecilik, okullaşma ve fikir hareketi başlıkları altında ele alınacaktır.

1. GAZETECİLİK HAREKETİ

Genelde medyanın, özelde ise gazetenin ulusal bilincin yaratılmasında çok önemli rolü bulunmaktadır. Türk dünyasının duayen gazetecilerinden biri olan Hasan Zerdabi’ye göre; gazete ve dergi okumak insanı dünyadan haberdar etmekte, kendi dilini öğretmekte, mezhebine hâkim olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle bütün milletler, gazete ve dergi yayınlamak

suretiyle diğer milletler arasında yok olmamaya gayret etmektedirler (Zerdabi'den aktaran Hasanzade, 2005).

Gazetecilik mesleğinin yürütülmesiyle ilgili genel esaslar konusunda büyük ölçüde Hasan Zerdabi'den esinlenen İsmail Gaspıralı, 15 Mart 1906 yılında Alimerdan Topçubaşov'a gönderdiği bir mektupta, Japonya'daki gazetecilik hareketini örnek göstermiştir. Japon adalarının her birinde farklı yerel bir şive olması nedeniyle yazar ve edebiyatçıların işe ilk olarak lisanı birleştirmekten başladıklarını belirten Gaspıralı, bu sayede dil ve lisan ile birlikte milletin düşüncelerini, isteklerini ve eylemlerini birbirilerine bağladıklarını, zaten 'lisan ve edebiyat birliği' nin diğer tüm alanlardaki birliklerin de temelini oluşturduğunu ifade etmiştir. (Kocaoğlu, Sayı 287).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Rusya'da yaşayan ünlü Türk aydınları, Türk halkının aydınlanması amacıyla gazeteciliğe önem vermişlerdir. Bunun için gazetecilik faaliyetinin sistemli bir şekilde kurulabilmesi ve kesintisiz olarak yürütülebilmesi adına yoğun şekilde görüş alışverişinde bulunmuşlardır.

Rusya'da Türk halklarının gazetecilik hareketi, hiç kuşkusuz, 1875 yılında *Ekinci* (Çiftçi) isimli gazete ile başlamıştır. *Ekinci*'nin fikir sahibi ve editörü olan Hasan Zerdabi (1837-1907), Azerbaycan'ın seçkin aydınlarından biri olup birçok alanda öncülük yapmıştır. Örneğin Zerdabi, Moskova Üniversitesi'ni doktora diploması ile bitiren ilk Türk asıllı mezunlarından birisi, Azerbaycan'ın ilk üniversite eğitilmiş bilim adamı ve öğretmenidir. Yine Bakü Lisesi'nin ilk Azerbaycan öğretmeni, sadece Azerbaycan'da değil, tüm Müslüman Doğu'da İslam hayırseverlik hareketinin (Hayırseverler Örgütü-1872) kurucusudur. Ayrıca 1873 yılında kendi öğrencileri ile birlikte Bakü'de Azerbaycan Türkçesiyle ilk tiyatro oyununu sergileyen kültür adamı ve Azerbaycan'da ilk kızlar okulunun açılmasının öncüsü, 1906 yılında Azerbaycan öğretmenleri için düzenlenen Birinci Kongre'nin organizatörü ve kurultay başkanı olmuştur.

Rusya'daki 50 milyonluk çoğunluğu Müslüman ve Türk dilli halkların ilk yayın organı *Ekinci* (1875-1877) Gazetesinin ardından *Aydın* (Ziyayi-Kafkasiye, 1879-1884), *Keşkül* (1883-1891) ve çok daha geniş bir alana yayılma imkânı bulan *Tercüman* (1883-1916) gazeteleri yayınlanmaya başlamıştır. Adı geçen gazeteleri diğerleri takip etmiş ve Rusya'da Türklerin yaşadığı tüm bölgeleri kapsayan bir gazetecilik hareketi meydana gelmiştir.

Zerdabi, *Din ve Dil* isimli makalesinde; bir milleti daha ileriye götüren önemli faktörlerin başında din ve dilin yer aldığını belirtmekte, bunlardan birinin kaybedilmesi halinde milletin kendi kimliğini, her ikisinin kaybedilmesi halinde ise varlığını kaybedeceğini, başkalarının arasına karışıp yok olacağını iddia etmektedir. Yine bu kapsamda Zerdabi, halkın aydınlanmasının düşünce özgürlüğü ve basın olmaksızın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını düşünmektedir. Bu nedenle hayatının geri kalan bölümünü aydınlanma hareketine vakfetmiş ve Azerbaycan'da demokratik bir toplumun oluşması yönünde çaba sarf etmiştir. Bu yüzden de Zerdabi, ülkesinde aydınlanmanın, düşünce ve ifade özgürlüğünün temelini oluşturan basının, Batı değerlerine uygun kurulan ve faaliyet gösteren hayır örgütlerinin ve modern tarzda eğitim veren Usul-i Cedit okullarının kurucusu sayılmaktadır (İbrahimi, 2012: 44).

Türk dünyasının ideologlarından biri sayılan İsmail Gaspıralı (1851-1914), gerek gazetecilik gerekse eğitim konusunda Zerdabi'yi örnek almıştır. Bu nedenle Gaspıralı; hatıralarında, Zerdabi'yi her zaman saygıyla hatırlamış, kazandığı başarıların altında bu büyük şahsın ciddi etkisinin olduğunu kabul etmiş, Rusya'daki Türk-Müslüman âleminin kurtuluşu için mücadele etmeye başladığında Hasan Zerdabi ve onun gazetesi *Ekinci*'yi örnek aldığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Gaspıralı, *Ekinci*'nin 30. yıldönümü için yazdığı *Yaşa, Hasan Bey, Yaşa* adlı makalesinde, "Birinci avuç maarif buğdayını Hasan bey efendimiz serpti. Bunun fidanları olarak Tiflis'te *Ziyayi-Kafkasiye*, *Keşkül* zuhur ettiler. Lütfi Huda ile bir buğday da Kırım yarımadasına düştü ki, bundan da *Tercüman*'ımız zuhura geldi" diyerek Zerdabi'nin kendi hayatındaki önemini açıkça ortaya koymuştur (ARDA Arşivi, 39-40).

Zerdabi'nin eşi Hanife Hanım da hatıralarında, 1879 yılında Kırım Türklerinin dilinde ilk gazeteyi yayınlamaya çalışan İsmail Gaspıralı'nın Zerdabi'ye bir mektup yazdığını ve mektubunda *Tercüman* adlı gazetenin yayını için ona hayır dua etmesini ve gazetenin idare edilmesine önderlik etmesini istediğini belirtmiştir. Bu mektuba cevaben Zerdabi, bizim başka bir gazetemiz de olur, ileride ise üçüncü, dördüncü ve daha çok gazetelerimiz olacak demiş ve *Tercüman*'ın başarılarını büyük bir memnuniyetle izlediğini ifade ederek Gaspıralı'ya gazetesinde Arapça ve Farsça kelimeler kullanmaktan kaçınmasını önermiştir (Melikova, 2006). Alimerdan Topçubaşov *Azerbaycan'ın Feneri* adlı hatıratında *Tercüman* gazetesi ile ilgili şu bilgiye yer vermektedir: İsmail bey (Gaspıralı) sık sık belirtiyordu ki, Rusya'da Türk basınının tarihi Ekinci ile başlamaktadır ve Hasanbey Melikzade Zerdabi de bu basının patriğidir. Ayrıca İsmail Gaspıralı Hasan Zerdabi'yi kendisinin öğretmeni olarak da adlandırıyor (Rustamov, 2013).

Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi Azerbaycan'da geniş bir kesime ulaşma imkânı bulmuş ve aydınların çoğunluğu ona abone olmuştur. Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade gibi dönemin ünlü düşünürlerinin makaleleri *Tercüman*'da yayınlanmıştır. Aslında *Ekinci*'nin 1877 yılında kapanmasından sonra Azerbaycan'da milli gazeteye ciddi derecede ihtiyaç duyulmuştur. *Tercüman* gazetesi sadece Azerbaycan halkının söz konusu ihtiyacını karşılamamış, Azerbaycan dâhil tüm Türk halklarının sorunlarını, siyasal, sosyal ve ekonomik yaşamlarını aydınlatmaya çalışmıştır. Bu yüzden de Rusya'daki Türklerin büyük çoğunluğu tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir.

Tercüman gazetesi, Azerbaycan'da o dönemin zengin iş adamı ve hayırsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından da himaye edilmiştir. Bu hususta Yusuf Akçura bir yazısında "Tağıyev'in başkanının Gaspıralı olduğunu" (Shissler, 2005: 169) belirterek ikisi arasındaki yakın ilişkiye vurgu yapmıştır. Nitekim 1908 yılında Tağıyev'in Gaspıralı'ya gönderdiği mektup, söz konusu ilişkiye açıklık getirmektedir. Tağıyev, saygı dolu ifadeler içeren bu mektubunda "Sizin hizmetleriniz saymakla bitmez. Eğer hizmetleriniz sayılırsa, Rusya Müslümanlarının çeyrek asırlık kültür tarihi yazılır" (Shissler, 2005: 170) demiştir. Azerbaycan

tarihçisi Cemil Hasanlı ise, Gaspıralı'nın fikir hayatının şekillenmesinde Yusuf Akçura'nın önemli rol oynadığını ifade etmektedir. Nitekim Akçura'nın fikir dünyasından beslenen Gaspıralı'nın 'Dilde, Fikirde ve İşte birlik!' sloganı, içinde buldukları olumsuz duruma çare arayışında olan tüm Rusya Türkleri için çekim merkezi olmuştur (Hasanlı, 2013: 65).

Tercüman'ın ilgi odağı olduğu bölgelerden biri de Türkistan'dı. Bunun nedeni, Gaspıralı'nın hem buradaki tarımın içinde bulunduğu duruma hem de Çarlık Rusya'sının eğitimle ilgili yürüttüğü baskıcı politikaya özel yer ayırmasıydı. Gaspıralı, Rus Yönetimi'nin her iki alandaki politikalarına itiraz etmiştir. Ona göre, yönetimin Türkleri etnik unsurlara göre birbirinden ayırarak karşı karşıya getirmesi doğru değildi. Yani dini de, etnik kökenleri de bir olan Türkistan halklarını parçalayıp karşı karşıya getirmek anlamsız girişimlerdi.

Gaspıralı'nın söz konusu politikalarına ilk tepki, Rus Çarlığı'ndaki Müslümanlar aleyhine yürütülen politikanın baş ideoloğu sayılan Nikolay İlminski'den gelmiştir. Bu dönemde Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasının bilimsel temellerini ortaya koymaya çalışan İlminski, St. Petersburg'taki Bakanlar Konseyi'ne gönderdiği mektubunda, İsmail Gaspıralı'nın temel gayesinin Rusya Müslümanları arasında İslam inancını koruyarak Avrupalı bir eğitim sistemine kavuşmak, çok sayıda lehçelerde konuşan Rusya Müslümanlarını tek dilde birleştirmek, özellikle Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak Türk dilini yaratmak olduğunu belirtmek suretiyle ortaya çıkan büyük tehlikeye dikkat çekmiştir (Muradov, 2010). İlminski, ortaya koyduğu iddiasının doğruluğunu teyit etmek amacıyla Gaspıralı'nın ulaşmaya çalıştığı hedef ile bu hedefine henüz ulaşan Alman Birliği arasında bir karşılaştırma yapmıştır.

İlk sayısında 300 adet basılan *Tercüman*'ın birkaç yıl geçtikten sonra tirajı 20 bine ulaşmış ve tüm Türklerin ortak gazetesi haline gelmiştir. Ancak Rusya Türkleri arasında ortak edebi dilin Türkçe olmasını istemesi, Müslüman Türk Birliğinin kurulması fikrini yayma yönünde çaba sarf etmesi, Rus Yönetimi'ni ciddi derecede rahatsız etmiştir. Söz

konusu rahatsızlığa rağmen Gaspıralı, tutumunu değiştirmemiştir. Ona göre, Türk birliği sağlanmak isteniyorsa, öncelikle dilde birlik sağlanmalıdır. Zaten Türk milletinin Çin Seddi'nden Beyaz Denize kadar olan coğrafyada birlik kuramamasının nedeni, öncelikle ortak bir Türk dilinin olmamasıdır. Bunun düzeltilmesi için de Rusya Türkleri arasında ortak bir dil yaratılmalı, gazeteler bu dilde yayınlanmalı ve asıl önemlisi de, okullardaki eğitim de bu ortak dil ile yapılmalıdır.

Rusya Türkleri arasında dil birliği konusunu ele alan ünlü Türkolog Ahmed Caferoğlu bir çalışmasında, ortak Türk dili fikrini ilk defa Mirza Kazım Beyin ortaya attığını, ondan sonra bu düşüncenin Gaspıralı tarafından benimsendiğini ve Rusya Türkleri adına böyle bir girişimin başlatıldığını öne sürmüştür. Bu iddia doğru bile olsa, söz konusu düşüncenin uygulamaya konması tamamen Gaspıralı'nın eseridir. Nitekim *Bizim Basın* isimli makalesinde Gaspıralı şöyle demiştir;

Dil meselesi sadece bir edebi sorun değildir. Belki daha çok sosyal ve siyasi meseledir. Edebiyat, tarih, etnografya ve siyasal bilimlere aşına olanlar için bu durum gün gibi apaçık ortadadır. Bir edebi dili olmayan kavim veya millet 5-10 değil, hatta 100 milyon kişi olsa bile, yine millet sayılmaz. Dil ayrılığı, mekân ayrılığından daha ağır ve daha zararlıdır (Shissler. 2005: 169).

Rus Çarlığı'nın 'Ruslaştırma politikası'nın içeriğini çok iyi kavrayan Gaspıralı, Rusya Türklerinin bilincini değiştirerek Rus milleti yaratma stratejilerini gülünç bir girişim olarak değerlendirmiştir. Ona göre; Rusya Türkleri, binlerce yıla dayanan bir tarih ve kültüre sahiptir. Rus Yönetimi, Türk-Tatar halklarına yeni bir kültür getirmemiş, aksine var olan kültürü elinden almaya, hatta yok etmeye çalışmıştır. Bu nedenle, Türkleri Ruslaştırmak olanak dışıdır. Gaspıralı, Rus eğitim sistemini Tatar halkı için ölü doğmuş bir sistem olduğunu iddia etmiştir. Zira Rus eğitim sistemine göre, eğitim dili aynı zamanda resmi dil olan Rusçadır. Rusça eğitim sayesinde bilimin halk arasında daha hızlı yayılması öngörülmüştür. Ancak ilkokulda, ortaokulda ve küçük sanat okullarında Tatar dilinde eğitim alınabilirdi. Eğitim alanında Rus Yönetimi'nin gerçek niyetinin asimilasyon olduğunu gören Gaspıralı bu duruma itiraz

etmiş ve bu vesileyle sadece Kırım Türklerinin değil, tüm Rusya Türklerinin uyanışında önemli rol oynamıştır.

Gaspıralı'nın bu rolü oynamasında etkili bir vasıta olan *Tercüman* gazetesi, sadece Rusya'da yaşayan Türkler ve Müslümanlar arasında faaliyet göstermemiştir. Adı geçen gazete, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kuzey Afrika'ya, Hindistan'dan Orta Asya'ya kadar 40'dan fazla şehirde faaliyet göstermiş ve buralarda yaşayan yazarların makalelerinin yayınlanmasına imkân vermiştir. Bu kapsamda Fuat Köprülü; *Tercüman Gazetesi*'nin yayına başlamasının 50. yıldönümü nedeniyle 1933 yılında yayınladığı makalesinde; şu sözleriyle Gaspıralı'nın Rusya'daki Türk aydınlanmasındaki rolüne ve bu rolün önemine vurgu yapmıştır. "Son 40-50 yıl zarfında eski Rusya Çarlığı içinde yaşayan milyonlarca Türk'ün 'milli ve kültürel Rönesansı'nda en önemli görevleri İsmail Gaspıralı yerine getirmiş ve tüm hayatını bu işe vakfederek binlerce engeller karşısında yılmadan yürümeyi başarmıştır" (Köprülüzade,1933: 16).

İstanbul'daki Türkçülük akımının en önemli temsilcilerinden Azerbaycan kökenli Ahmet Ağaoğlu da, Gaspıralı'nın Rusya'daki Türklerin aydınlanması amacıyla yaptığı hizmetleri büyük takdirle karşılayan düşünürlerin başında gelmektedir. Ağaoğlu bu konuyla ilgili yaptığı bir açıklamasında şöyle demiştir;

Gaspıralı ailesi ile birlikte hem yazar, hem dizgici, hem de muhabir, haberci görevlerini ifa ediyordu. Gazetesini okutmak için İsmail Bey defalarca Kırım'ı Kafkasya'yı, Türkistan'ı, Buhara'yı, Kazan'ı, Orenburg'u ziyaret ederek kapı kapı dolaşmak zorunda idi. Tercüman damla damla akıyordu ve her damlası her yerde yavaş yavaş taze, güzel çiçekler yetiştiriyordu. Tercüman'ın lisanı Kazan'dan Kafkasya'ya, Kırım'dan Türkistan'a kadar anlaşılıyordu. Bu büyük bir yetenektir. Bununla merhum, formülünün birinci paragrafını icra etmiş oluyordu. Türkler her yerde birbirini anlamaya başlıyordu (Tahirli, 2011: 244).

Gaspıralı ciddi bir siyasi ve stratejik mesele olan alfabe konusunda da, hem siyasi, hem sosyal ve hem de kültürel hayatın tüm alanlarıyla ilgili stratejik saptamalarda bulunmuştur.

2. EĞİTİM HAREKETİ

Rusya'daki Türkler arasındaki aydınlanma hareketinin her üç düşünürü de, ulusal kalkınma yolunda modern ve aydın bir kuşağın yetişmesini hava, su kadar önemli bir ihtiyaç kabul ediyorlardı. Onlara göre, halk aydınlanmaz ve cehaletten kurtulmazsa, Müslüman dünyasını yok olma tehlikesi bekliyordu. Bu yüzden üç lider, 'Müslümanların ilimden veba hastalığından kaçır gibi uzaklaşmalarının' büyük bir felakete sonuçlanabileceği tehlikesine dikkat çekiyordu.

Söz konusu tehlikenin aciliyetine binaen İsmail Gaspıralı, milletin içine düştüğü bu durumdan kurtarılması amacına yönelik düşüncelerini ilk kez *Rusya Müslümanları* adlı geniş ve kapsamlı makalesinde ortaya koymuştur. Adı geçen makalesinde Gaspıralı, Rusya'daki Müslüman büyük yerleşim merkezleri olan Bakü, Bahçesaray, Ufa, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkant, Buhara gibi şehirlerinde yeni okullar açılması gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca bu okullarda eğitim, birkaç sene içinde ulemanın yerine bilgili akademisyenler, geleneksel hocaların yerini aydın öğretmenler tarafından verilmeliydi.

Bu düşüncelerinden hareketle Gaspıralı, Zerdabi'nin tıpkı Rusya'da yaşayan Türklerin tarihinde ilk gazetenin hizmete girmesine öncülük yapması gibi, kendisi de modern bir okulun ilk defa açılmasına öncülük yapmıştır. Modern bir okulun milleti kurtuluşa götüreceğine inanan Gaspıralı, Ocak 1884'de geleneksel okullardan farklı bir okul açmıştır. Yeni yöntemle faaliyet gösteren bu okulda, uygulamada olumlu sonuçlar elde edilmiş ve öğrenciler kısa sürede okuma ve yazmayı öğrenmeyi başarmışlardır. Gaspıralı'nın eğitim sistemindeki bu reformu kabul görerek 'Usul-i Cedit' (Yeni Yöntem) adını almıştır. Bu sistem cehaletin egemen olduğu Rusya Müslümanları arasında eğitim sorununun çözümü için en etkin yöntem olarak kabul edilmiştir. İki yıllık bu okullarda, eğitim yılı 9 aydan oluşuyordu. Bir hafta 5 ders gününden ibaretti ve her ders 45 dakikaydı. İlk bakışta basit gibi görünen bu sistem ve onun getirdiği yenilikler, aslında toplum açısından kültürel bir devrim niteliğindedeydi. Eski sistem tamamen altüst edilmişti. Gaspıralı'ya göre, yılın 6 ayı, her gün 3 saat başıboş, sınavsız, disiplinsiz süren eski eğitim

sistemi 15-20 yıl zaman gerektiriyordu. Sonuçta ne Arap dili öğreniliyor, ne de Türk dili geliştiriliyordu. Bu sistemde, eğitim ile edinilen bilgiler sınavlarla teyit edilmiyordu. Öğrenciler günlük sorunlarla aşırı derecede meşgul ediliyordu. Genellikle zekât ve sadaka konusuna alıştırılıyorlardı. Öğretmenlerin maaşı oldukça azdı. Gaspıralı, çözümü oldukça zor olan bu sorunun çözümünü reformların uygulanmasında görüyordu. Reformları sadece dile getirmekle yetinmiyor, aynı zamanda bu konudaki düşüncelerini uygulamaya koyuyordu. Tarihe ‘Cedizm’ adıyla geçen bu eğitim reformu ve sosyo-politik hareket, 19’ncü yüzyılın sonlarına doğru oldukça çok popülerlik kazanmış ve Kırım’dan Volga boylarına, Urallara ve Kafkasya’ya kadar yayılmış, Orta Asya’da, hatta Hindistan’da bile kendine taraftarlar bulmuştur. O kadar ki, 12 Eylül 1913 tarihine gelindiğinde bu kapsamdaki okulların sayısı sadece Rusya’da 700 civarında idi (Tahirli, 2011: 244).

Azerbaycan’ın ünlü eğitimci uzmanlarından biri kabul edilen Feridun Köçerli, Gaspıralı’nın eğitim kurumlarını bizzat ziyaret ederek çalışmalarını yerinde görmüştür. 1890 yılında Gori Yatılı Okulu öğretmeni Seferali Velibeyov ile birlikte ziyaret amacıyla Kırım’a, İsmail Beyin yaşadığı Bahçesaray’a gittiklerini belirten Köçerli, burada yeni yöntemle eğitim veren okulun Gaspıralı tarafından kendilerine tanıtıldığını ve on günden fazla süren bu ziyaret vesilesiyle Bahçesaray’ın ünlü birçok eğitimcisi ile tanışma fırsatı bulduklarını ifade etmektedir (Tahirova, 2014; 12).

Gaspıralı, toplumsal dönüşümün ancak eğitim vasıtasıyla yapılabileceğine inanan bir uzmandır. Bu konudaki görüşlerini, 1895 yılında *Tercüman*’da yayınladığı *Şark Meselesi* isimli makalesinde ele almıştır. O’na göre Batı, eğitim yolunu takip ederek ilerlemeyi başarmıştır. Bu bakımdan Doğu’nun da, bu alandaki geri kalmışlığının çözümü için aynı yolu takip etmesinin dışında başka bir seçeneği yoktur. Bu anlamda Doğu meselesi, ancak eğitim ile çözülebilecek bir meseledir. Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Gaspıralı, öncelikle Batı ve Doğu milletlerinin eğitim alanındaki farklılıklarını ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Avrupa eğitim alanındaki gelişimini Kilise’nin bu alandaki otoritesinin kırılmasıyla sağlamıştır. Doğu ülkelerinde eğitim alanındaki

gelişimin sağlanması ise, ancak İslam ulemasının durumunun iyileştirilmesine bağlıdır. Bunun hikmeti, Batı'nın kilise yetkilileri ile Doğu'nun ulemasının düşünce yapılarındaki büyük farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bu farklılık, İslam tarihine bir göz atıldığında daha iyi anlaşılabilir. Örneğin Doğu, 'Saadet Devri'nden Moğol saldırılarına kadarki dönem içerisinde tam anlamıyla bir maarif bahçesiydi. İmam-ı Basriler, Gazaliler, İbn-i Sinalar, Farabiler, Buhariler, Fahreddiniraziler ve daha birçokları hep bu bahçenin meyveleridir. Yine bu dönemde, İslam ülkelerine ait tüccar gemileri hem Batı'da hem de dünyanın diğer bölgelerinde rahatlıkla dolaşıyorlardı. Müslümanlar, Ural Dağlarına ve Sibirya'ya kadar sokulmuşlardı. Bedeviler ve Mecusiler arasına girip dolaşan İslam uleması kültürel ve dini nasihatlerle ömür geçirmişlerdir. (Gaspıralı, 1883).

Gaspıralı, *Türkistan Uleması* isimli eserinde, Türklerin bilim dünyasındaki rolüne ve katkılarına dikkat çekmiştir. İslam felsefesinin ve bilim tarihinin araştırılması halinde, birçok bilim adamının Türk ve Türkistanlı olduklarının görüleceğini ileri sürmektedir. Ona göre, bir zamanlar Türk âlimleri ve Müslümanlar şimdiki gibi laik bilim ve eğitim görmüşlerdir. Avrupa'da dünyevi ilimler son dönemde gelişme gösterirken, Türkistan'da ise bağımsız akli ve nakli ilimler her zaman var olmuştur. Böylece Gaspıralı, bir yandan Türklerin İslam dininin gelişiminde önemli görevler üstlendiğini ifade ederken, diğer taraftan ise onların hep laik bir millet olduğunu göstermek istiyordu. Bir başka deyişle, Gaspıralı'nın bu görüşleri Türkcülükle ilgili yeni bir dönemin temellerini atmıştır.

Bu dönemde Doğu'nun bazı düşünürleri, İslam'ı cehaletin temel sebebi olarak gösteriyor ve dine karşı çıkıyorlardı. Fakat Gaspıralı, İslam'ın bilim tarihinin gelişmesinde önemli rol oynadığını belirtiyor ve Batılılar gibi davranmanın, yani dini bilimden ve siyasi hayattan ayırmanın doğru olmadığını iddia ediyordu. O dönemin bazı fikir adamları da Gaspıralı'yı bu konuda destekliyor, günahın İslam'da değil hurafede olduğunu, onun aydınlanma ve reformlarla ortadan kaldırılması gerektiğini düşünüyorlardı.

Yeni tip okullarla birlikte ortak edebi Türk dilinin oluşturulması düşüncesinin de mimarı yine Gaspıralı'dır. Bu büyük Türk düşünürü, yeni okulların açılması ile birlikte medreselerin de yeni döneme ayak uydurmalarının zorunlu olduğunu vurgulayarak, bu konudaki değişim için din adamlarının da omuzlarına büyük yük düştüğünü belirtiyordu. Nitekim ulema artık zekât ve sadaka toplamakla meşgul olma yerine, eski medreseler yerine yeni okulların açılması konusunda öncü rol oynamalıydılar. Bir gerçeği kabul etmek gerekirse, yeni okullar aslında dünyevi ilimlerinin eğitimini veren ilk Türk okulları olacaktı.

Aynı dönemde Bakü'de de Hasan Zerdabi ve Alimerdan Topçubaşov (1862-1934) tarafından benzer şekilde okul kurma mücadelesi veriliyordu. Bu kapsamda Rus ve Türk öğrencileri için Bakü'de Mahmud Efendi Ganizade İlkokulu açılmıştı. Hem bu yeni örnekten hem de Gaspıralı'nın yeni okul açma girişiminden ve özellikle de desteğinden esinlenen Zerdabi, 1896 yılında Müslüman kızlar için bir okul açılması talebiyle Bakü Valiliğine başvurmuştu. Fakat Rus Vali, Zerdabi'nin "siyasi açıdan güvenilir olmadığını ve devlet için tehlikeli olduğunu belirterek onun önerisine olumsuz yanıt vermiştir" (Göyüşov, 2010:176). Aynı yıl Bakü ve Dağıstan vilayetleri halk okullarının müdürü Tkorjevski, Çar II Nikolay'ın taç giyme töreni yıldönümünün yaklaştığını gerekçe göstererek, Rusya adına bu önemli olayın şerefine Bakü'de Müslüman kızlar okulunun açılmasını uygun bulmuştu. Okulun hizmete girmesi yönünde Zerdabi ve Topçubaşov ile birlikte Bakü'nün ünlü zengini Hacı Zeynelabidin Tağıyev de yoğun faaliyet göstermişti. Düzenli girişim ve başvurulardan sonra Tağıyev, nihayet 1898 yılında okulun açılması için resmi onay almış ve tüm giderleri kendisi tarafından karşılanacak okulun inşaatına hemen başlatmıştır.

Aslında okulun açılmasına onay verilmesinde, işbaşındaki Çar II. Nikolay'ın eşi Aleksandra Fyodrovna'nın adının verileceğinin belirtilmesinin büyük etkisi olmuştur. Nitekim Alimerdan Topçubaşov, editörlüğünü yaptığı Rusça yayınlanan *Kaspi Gazetesi*'nin 22 ve 23 Eylül 1901 tarihli sayılarında, yeni açılışı yapılacak "Aleksandra Rus-Müslüman Kız Okulu"nun önemi konusuna değinmiştir. Bu yazısında, Müslüman dünyasının bu alandaki önemli ihtiyaçları karşılanmadan

onların gelecekteki varlığını devam ettirmelerini beklemenin, özellikle de modern halkların toplumsal-ekonomik sisteminde mücadelelerini başarıyla sürdürmelerini düşünmenin oldukça zor olduğunu belirtmiştir (Göyüşov, 2010: 176).

Adı geçen okulun resmi açılışı 7 Ekim 1901 tarihinde yapılmıştır. Okulun ilk müdürü, Zerdabi'nin eşi ve Topçubaşov'un ise kayınvalidesi olan Hanife Hanım olmuştur. İlk eğitim yılında okula, 8-11 yaşlarında Kafkasya ve Rusya'nın değişik bölgelerinden 58 kız çocuğu kabul edilmiştir. Bu öğrencilerden 35'i, ailelerinin fakir olması nedeniyle eğitim ücretlerinden muaf tutulmuştur. Eğitimle ilgili çalışmaların içinde yer almayı ilke haline getiren Topçubaşov, okulun açılışına istinaden kaleme aldığı bir başka yazısında "İnsanlığın ilerlemesine çalışan herkes bu olayı ışığın karanlık üzerindeki zaferi olarak kutluyor" (Topçubaşov, 1901).demek suretiyle bir bakıma eğitim alanında atılan bu adımın cehaletle mücadele için de önemli bir başlangıç olduğunu ifade etmiştir

Gaspıralı, Zerdabi ve Topçubaşov, ilk Müslüman-Türk okullarını kurarak yeni eğitim sisteminin temelini atmışlardır ancak bu olay Kırım ve Azerbaycan ile sınırlı kalmamıştır. Bu girişimlerle paralel bir şekilde aynı dönemde Türkistan'da da yeni okulların kurulması mücadelesi başlatılmıştır. Özellikle 1905 yılında Çarlık Manifestosu ile Rusya Müslümanları ifade özgürlüğü hakkı elde ettikten sonra basın kuruluşları ve okulların açılması yönünde sosyal faaliyetler bir hayli artmıştır. Fakat Türkistan'daki sürecin, Kırım ve Azerbaycan'a göre çok yavaş bir seyir takip ettiği görülmüştür. Bu durumdan ciddi derecede rahatsızlık duyan Gaspıralı, basında sık sık Ruslaştırma politikasının mimarları olan uzmanlarla tartışmak zorunda kalmıştır. Bu uzmanlardan biri olan İlminski, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus olmayan nüfusun da Kiril alfabesi ile eğitim alması konusunda bir proje hazırlamış ve onun uygulanmaya konulması yönünde faaliyete başlamıştı. 1906 yılında yoğun tartışmalara neden olan bu projeyi Gaspıralı, mantıksız ve alçaltıcı olarak nitelendiriyordu. Ancak 1911 yılında Devlet Duma'sı (Parlamentosu), bu alandaki eleştirileri dikkate almayarak Rusların dışındaki grupların eğitimlerinin Rusça yapılmasını öngören yasayı onaylamıştır. Kabul edilen söz konusu yasaya göre, yerel dillerde

edebiyat yoktur ve bu yüzden Rus olmayan grupların okullarında eğitim Rusça yapılmak zorundadır. Söz konusu yasayı eleştirmekten çekinmeyen Gaspıralı, en eski dillerden biri olan ve çok köklü bir edebiyata sahip Çağataycının Türkistan'da çok yaygın olduğunu ve çok geniş bir kapsama alanına sahip olduğunu ileri sürmüştür. Yine Alişir Nevai'nin *Muhakamat al-Luqatayn* adlı eserindeki Türk dilinin Farsçadan hiçbir alanda geri olmadığı görüşüne dayanarak, insanlığa büyük âlimler kazandıran bir halkın dilsiz ve edebiyatsız olmasının mümkün olmadığını iddia etmiştir.

Bu dönemde Gaspıralı, çoğu kez okulların açılmasını engellemeye çalışan devleti eleştirmek zorunda kalmıştır. Ona göre, devletin işi okulların kurulmasını engellemek değil, tam tersine bu alandaki reformlara öncülük etmektir. Diğer bir ifadeyle, devlet milletinin çöküşüne ve gerilemesine değil, ilerlemesi için hizmet vermekle yükümlüdür. Fakat devletten gerekli desteği alamayan halk Türkistan'da bu işi kendileri halletmek zorunda kalmış ve burada açılan çok sayıda okulda yeni yöntemle eğitim yapılmaya başlanılmıştır. (Abdiraşidov, 2011: 22-23).

3. SİYASİ HAREKET

Zerdabi, Gaspıralı ve Topçubaşov'un önderliğindeki aydınlanma hareketleri, önce kültürel nitelik taşımış olsa da, daha sonra giderek siyasi boyuta kaymıştır. Türk dünyasının birliği için faaliyete geçen gazeteler, Usul-i Cedit okulları, hayırsever cemiyetleri, milliyetçilik akımları ve ulusal bağımsızlık düşüncelerinin de etkisiyle Rusya Türklerinin arasında giderek daha fazla yayılmaya başlamıştır. Faaliyete geçen çok sayıdaki gazeteyi okuma imkânı bulan yeni lise ve kolejlerde öğrenim gören Türk gençleri, aydınlanmak suretiyle siyasi hayatta daha güvenli adımlar atmaya başlamışlardır.

Gaspıralı ve Topçubaşov, Rusya Müslümanlarının ilk siyasi örgütünü kurma fikrini ortaya atan ve onu gerçekleştiren hem düşünce, hem de eylem adamlarıdır. Bu iki düşünce ve eylem adamının önerileri doğrultusunda, Rusya Müslümanlarının Birinci Kurultayı, Gaspıralı ve Topçubaşov'un başkanlığında 15 Ağustos 1905 tarihinde bir grup kişinin

Volga nehri seyahatine çıkma görüntüsü altında yarı açık durumdaki Gustav Struve adlı vapurda yapılmıştır.

Rusya Müslümanlarının İkinci Kurultayı, 1906 yılının ocak ayında Petersburg'un Müslüman zenginlerinden biri olan Hasan Hebibullah'ın evinde yapılmıştır. İlk toplantıya, Gaspıralı ve İbrahimov; sonraki toplantıya ise Topçubaşov başkanlık etmiştir. İkinci Kurultayda, Topçubaşov'un hazırladığı 22 maddeden oluşan tüzük kurultay tarafından kabul edilmiş, ancak siyasi birliğin oluşturulmasına yönelik hazırlanan programının müzakeresi Üçüncü Kurultay'a ertelenmiştir. Kabul edilen tüzüğe göre; Rusya Müslümanlarını temsilen tek siyasi parti kurulacak ve bu parti, siyasi alanda ortak hareket eden bir örgüt gibi faaliyette bulunacaktır. Yine tüzük gereği, Rusya Müslümanlarının yaşadığı topraklar 16 vilayete bölünmüş ve her vilayette yerel meclislerin kurulmasına karar verilmiştir. Birlik Merkez Komitesi'nin Bakü'de faaliyette bulunması öngörülmüş ve burası, Rusya Müslümanlarının siyasi merkezi olarak kabul edilmiştir. Bakü'nün siyasi merkez seçilmesinde, Topçubaşov'un Rusya Müslümanları tarafından doğal lider olarak görülmesinin büyük etkisi olmuştur. Gaspıralı'nın da, Topçubaşov'a yönelik yaklaşımı bu yöndedir. Topçubaşov'a daima güvenmiş ve büyük politikacı olarak gelecekte halkına her konuda önderlik yapabileceğine inanmıştır. Nitekim 28 Haziran 1906 tarihinde kendisine gönderdiği mektubunda, "Bil ki, tüm Müslüman dünyasının gözü sendedir. Rus tarihi de seni unutmayacaktır. Sen ciddi devlet ve halk adamı olmalısın" (Topçubaşov, 2012: 144) diyerek bu konudaki güvencini ve inancını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kurultayı, 16-21 Ağustos 1906 tarihleri arasında Nijni-Novgorod kentinde yapılmıştır. Kurultaya, Rus Çarlığı'ndaki Türk-Müslüman nüfusun yaşadıkları bölgelerden gelen 800 kişiden fazla temsilci katılmıştır. Kurultay Meclisi, İsmail Gaspıralı, Alimerdan Topçubaşov, Seyyid Giray Alkin, Şah Haydar Sırtlanov'dan meydana gelen bir Başkanlık Konseyi tarafından yönetilmiştir. Yine Kurultayın başkanlığına Topçubaşov, başkan yardımcılığına ise Gaspıralı seçilmiştir. Genel olarak bakıldığında Üçüncü Kurultay, gerek katılımcıların çapı ve gerekse gündeme getirilen konuların içeriğine

bakımından Birinci Rus Devrimi dönemindeki Müslüman siyasi hareketlerinin zirve yaptığı bir faaliyet sayılabilir. Bunun birçok nedenleri vardır. Bunlardan belki de en önemlisi, Rus Yönetimi'nin dini ayrımcılık yapan bir politika takip etmesinden dolayı kınanmasıdır. Rus Yönetimi'nin bu olumsuz yaklaşımına rağmen hükümete bir telgraf gönderilerek, Kurultay'a katılım için Duma'dan temsilciler davet edilmiştir. En önemli gündem maddesini oluşturan eğitim meselesi ciddi şekilde tartışılmış ve son olarak da, siyasi birlik için daha önce hazırlanan tüzük onaylanmıştır. Kurultay neticesinde Dördüncü Kurultayın Ağustos 1907 tarihinde Nijni Novgorod'da yapılmasına karar verilmiş, ancak ülke içinde yaşanan siyasi gerginlikten dolayı bir süre ertelenmiş ve 1914 yılında yapılmıştır.

Gaspıralı, Türk dünyasının birleşmesine yönelik tüm siyasi faaliyetlere iştirak etmesinin yanında özellikle 20'nci yüzyılın başlangıcından itibaren Türk ve İslam birliğinin sağlanmasına yönelik çalışmalarına da hız vermiştir. Bu maksatla Türk ve Müslüman ülkeleri ziyaret etmiş, bu ülkelerde başta devlet adamları olmak üzere sosyo-politik açıdan önemli liderlerle görüşmeler yapmıştır. Bu kapsamda 1910 yılında İstanbul'u ziyaret etmiş ve Osmanlı tahtının varisi Yusuf İzzeddin Efendi ile görüşmüştür. Bu görüşme ile ilgili Topçubaşov'a gönderdiği mektubunda şöyle demiştir;

Beni her zaman Türklerin Osmanlılık anlayışına göre kaybetmeleri üzmüştür. Ancak şimdi rahatladım. Veliht Yusuf İzzeddin Efendinin özel daveti ile kendisi ile görüştüm. Kendisinin önümüzde duran meselelere ciddi bir şekilde hazırlandığına şahit oldum. Hâlbuki diğer sultanlar bu konularda hiç düşünmemişlerdir bile. Veliht, Türk tarihi-etnografik cemiyeti olan "Türk Derneği"nin onursal başkanıdır (Topçubaşov, 2012, 144).

Yusuf İzzeddin Efendi, ne yazık ki 1916 yılında intihar etmiş ve yönetim kademelerinde yeni yeni başlayan Türkçülük süreci de bu nedenle durmuştur.

Gaspıralı, Türk birliğinin sağlanmasına yönelik girişimlerine paralel olarak İslam birliği için de mücadele etmiştir. Örneğin 1907 yılında Kahire'de düzenlenmesi planlanan Dünya Müslümanları Kongresi'nin en önemli girişimcisi Gaspıralı'dır. Temel düşüncesi, tüm Müslümanları temsilen ortak bir kurumun oluşturulması, ortak sorunların burada ele alınarak en uygun kararın verilmesi ve yine verilen bu kararın söz konusu kurum tarafından takip edilmesidir. Kongre değişik nedenlerden dolayı toplanamamıştır. Ancak burada hayata geçirilmeye çalışan görüş, daha sonra kurulan İslam Konferansı Örgütü'nün teorik temelini oluşturmuştur.

Netice itibariyle gücünü gazetecilikten ve eğitimden alan bu siyasi hareket, 20'nci yüzyılın başlarında Rus Çarlığı'nda yaşayan Türk halklarının ulusal bağımsızlık mücadelesini başlatmış ve nihayet bazı bölgelerde bağımsız devletlerin kurulması ile sonuçlanmıştır.

SONUÇ

19'uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'da yaşayan Müslüman Türkler arasında hürriyet ve bağımsızlığa yönelik düşünce akımlarında hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Bu konuda dönemin aydınları çeşitli öneriler ileri sürmüş ve bu alandaki hedeflere ulaşabilmek için farklı görüş ve öneriler ortaya koymuşlardır. Bunlardan bazıları, Rus diline önem vermiş ve Türklerin bu dilde aydınlanmasının faydalı sonuçlar doğuracağını iddia etmişlerdir. Bazıları, kurtuluşu ancak ulusal dilde eğitim almakta görmüş; bazı aydınlar ise, İslam dinini mevcut tüm sorunlarının kaynağı olarak göstermiş ve çözüm için de ondan uzak durmayı tavsiye etmişlerdir.

Rusya'daki Müslüman Türk aydınları genel anlamda incelendiğinde, ilgilendikleri faaliyetleri üç grupta toplamak mümkündür. İlk grupta yer alan aydınlar, sadece sanatla ilgilenmişler, pratik faaliyetlerin dışında kalmışlardır. İkinci gruptaki aydınlar, pratik faaliyetlerin sürekli içinde yer almışlar, ancak teorik faaliyetlerle ilgilenmemişlerdir. Üçüncü ve son gruptaki aydınlar ise, hem sanatla ilgilenmişler hem de teorik ve pratik

faaliyetlerin bizzat içinde yer almışlardır. Görüleceği üzere Rusya'daki aydınlanma hareketinin liderleri bu son grubun içine girmektedir.

Bu açıdan bakıldığında Zerdabi, Gaspıralı ve Topçubaşov, bir taraftan teorik faaliyetler kapsamında Rusya Müslümanlarının birliği adına ümmetçilik görüşünü yayıp, Müslümanları İslam'a daha ciddi yaklaştırmaya davet ederken, diğer taraftan da Türkçülüğü ondan ayırmamaya çalışmışlardır. Yani bir taraftan Türk Müslüman birliği çağrısı yapılmış, diğer taraftan ise milli uyanışa hizmet eden pratik faaliyetlerle meşgul olunmuştur. Bu kapsamda, ortak anlayış yaratabilmek için gazeteler yayımlanmış, halkın aydınlatılabilmesi için yeni tipte okullar açılmış ve nihai hedeflere ulaşılabilmesi için siyasi örgütler kurulmuştur. Netice olarak Rusya Türklerinin aydınlanmasında aktif rol oynayan bu üç düşünce ve eylem adamı 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' formülünü benimsemiş ve tüm hayatlarını onun gerçekleşmesine adanmış, milli uyanış ve milli bağımsızlık mücadelesinin temelini atarak bu sürecin aksakallıları olmuşlardır. Onlar, teori ve pratiğinin mükemmel birlikteliğini yaratarak büyük bir hareketin (gazetecilik, eğitim ve siyasi hareket) temelini atmışlardır. Azerbaycan 1918 yılında ulusal bağımsızlığına bu hareketin açtığı yoldan giderek kavuşmuştur.

KAYNAKÇA:

Abdiraşidov, Zaynabidin. (2011). *Annotated Bibliography of Turkestani Materials in the Newspaper Tercüman (1883-1917)*, Tokyo: University of Tokyo http://www.academia.edu/1467891/Annotated_bibliography_of_Turkestani_materials_in_the_newspaper_Tarcumān_1883-1917 (Erişim: 22.10.2018).

Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Arşivi (ARDA), f. 3172, s.1, i. 2, v. 39-40

Gaspıralı, İsmail (1883). "Şark meselesi", *25 Ağustos Tarihli Tercüman Gazetesi*

Göyüşov, Ziyeddin (2010). “*Hasan bey Melikov Zerdabi ve “Ekinçi”*”, Bakü: Azərneşr Yayınevi

Hanifa Hanım Melikova, (2006). “*Hasan Bey Melikov Zerdabi'nin Biyografyası*”, Zerdabi Matbuat Merkezi, <http://archive.li/74xru#selection-681.0-687.60> (Erişim: 22.10.2018)

Hasanlı, Cemil. (2013), *Tarihi Şahsiyetin Tarihi Alimerdanbey Topçubaşov*, Bakü: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası

Hasanzade, Turan (2005), *Ekinci Gazetesi Tam Metin (1875-1877)*, Bakü: Avrasya Pres

İbrahimli, Haleddin. (2012), *Politologiya*, Bakü: Aypara Yayınevi

Kocaoğlu, Timur (Temmuz 2011). “İsmailbey Gaspıralı'nın Tercüman Mirası”, *Türkyurdu*, Sayı 287. <http://www.turkyurdu.com/tr/yazar-yazi.php?id=1528> (Erişim: 17.10.2018)

Köçerli, Firidun (2014). *Bibliografiya. Nazile Tahirova vd. Bakü, Firidun bey Köçerli adına Respublika Uşak Kitabhanası*, s. 12.

Köprülüzade, Mehmet Fuat (1933), “İsmail bey Gasprinski”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, № 16

Muradov, Nazım (2010). “Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi”. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/357571> (Erişim: 10.10.2017).

Rustamov, İzzet (2013). “Hasan Bey Zerdabi Ömrünün Sonuna Kadar Saf Türkçe Taraftarı Olmuştur” <http://www.zerdab.com/?p=9485> (Erişim: 18.10.2018).

Shissler, Holly (2005). *İki İmparatorluk Arasında. Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.

- Tahirli, Abid. (2011). *Bütün Türklerin Tercümanı*, Bakü: Ozan Yayınevi
- Topçubaşov, Alimerdan (2012). *Dokumenti iz Liçnık Arkiviv 1903-1934*, Moskva: Sosialnaya Politiçeskaya MISL Yayınevi
- Topçubaşov, Alimerdanbey (1901), “Bakıda İlk Rus-Müslüman Kız Mektebinin Açılışı”, *Kaspi*, Bakü: s. 207-208, <http://anl.az/down/meqale/525/2017/fevral/526990.htm> (Erişim: 22.10.2018).